

³⁷ Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т. III. — С. 580.

³⁸ Русская историческая библиотека. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1256.

³⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т. XI. — Прилож. 3. — С. 806.

⁴⁰ Там же. — СПб., 1863. — Т. IV. — С. 126.

Франк Сисзи (Канада, Едмонтон)

Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації

Наприкінці 40-х років XVII ст. елементи національної свідомості стрімко розвивалися в Україні саме тому, що опинилася під загрозою її національна спадщина. Доти ці елементи перебували ще в зародковому стані. Руська знать тільки частково об'єдналася в політичну націю зі своєю власною національною ідеєю. Землі Волинська, Київська, Брацлавська та Чернігівська лише до певної міри становили єдину адміністративно-юридичну структуру. Різні стани вживалися між собою тільки під тиском обставин. Національна культура розвивалася швидко, але поки що продовжувала програвати польській елітарній культурі. Православна церква зміцнилася, хоча переходила з однієї віри в іншу були непоодиноким явищем. Однак національна свідомість на Русі, яка навряд чи існувала в 1548 р., виявилася досить міцною в 1648 р. Відбувся значний поступ уперед, хоч не обійшлося і без втрат, спричинених асиміляцією та інтеграцією українських земель у Польське королівство.

До якої ж міри національні почуття надихали повстанців і впливали на саме повстання? Щоб відповісти на це запитання, слід проаналізувати, яку роль відігравав національний чинник в інших європейських повстаннях XVII ст. Звернімося до прикладу Португалії, де повстання було розпочате передусім з огляду на причини національні і мало на меті реставрацію національної державності. Є ще подібний приклад повстання в Каталонії, коли боротьба проти кастільського вторгнення поєдналася з місцевим патріотизмом, що й зумовило успіх повсталих. Розглядаючи роль національних почуттів у повстанні під проводом Б. Хмельницького, необхідно відрізнити певні прояви національного почуття від поширених тоді проявів народної ксенофобії. Необхідно також розрізнити прояви національного духу від звичайної мети національних рухів у новітній час — створення національної держави. Слід з'ясувати й те, наскільки тісно в тогочасній руській свідомості перепліталися релігійні та національні почуття.

У нашому розпорядженні немає загальних маніфестів повстанців, де викладалися б причини початку війни. На відміну від Португалії чи Каталонії, в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». Перші заяви повстанців, у яких проголошувалася національна мета, з'явилися не раніше Різдва 1648 р. До того часу належать і заяви Б. Хмельницького про те, що надалі він воюватиме не лише за свою власну справу, а й за цілий руський народ. Хоча в цих заявах і містилася програма повалення польського правління на всіх українських землях, наступні роки принесли обмаль подібних свідчень. Крім того, заяви національного характеру здебільшого змішувалися з поглядами на поляків як на класових та релігійних ворогів. Лише в 1655 — 1656 рр. Хмельницький відкрито проголосив свою мету — об'єднання українських земель і повалення польського правління¹.

Натомість існує набагато більше свідчень того, що сучасники одразу ж розглядали повстання як конфлікт між руською і польською націями. Для польських сучасників подій повстала саме руська нація, і їхня відраза до

цієї нації була пов'язана з їхніми протиправославними та протикозацькими настроями². На жаль, ми знаємо більше про ставлення поляків до подій, ніж про національні почуття українців. Однак ставлення козацького полковника до українського магната А. Киселя, передане його словами — «Плоть від нашої плоти, ти нас залишив і приєднався до поляків», певною мірою свідчить про рівень національних почуттів основної маси повсталих³. Можна по-різному називати це почуття — національним, племінним чи почуттям ксенофобії, однак, зрозуміло, що антипольські емоції переважали в цьому повстанні. Вони підкріплювалися антикатолицькими настроями і поглядами, спрямованими проти землевласників-магнатів.

Відомо, що українська еліта мала свої уявлення про давнє походження руського народу, наведеного до християнства в часи Володимира Великого. Руську націю розглядали як таку, що об'єднувала всіх русинів — як білорусів, так і українців. Її, звичайно, відрізняли від московської, хоча й існувала думка, що московити також були частиною Київської Русі, що їхні правителі вели свій довгий рід від Володимира, трималися православної віри і були дуже подібними мовою та етнічністю.

Про поширення руського національного почуття свідчать два фактори. Перший — церква звалася «руською», і віра була «руською». Боротьба між уніатами і православними за контроль над руською церквою втягла у свій вир велику частину населення. У процесі цієї боротьби мав з'явитися певний тип руської свідомості, яка об'єднувала людей поза їхніми селами чи містами, охоплюючи значну їх частину. Другий фактор полягав у тому, що українці в XVII ст. перебували у розвитку, в динаміці. Карпати продовжували колонізуватися ще в XVI ст., та особливі перспективи відкривалися для колонізаційного процесу на сході. Люди з усіх українських і білоруських земель творили нове життя навколо Брацлава, Києва і Запоріжжя, далеко від рідних сіл. Тут також могла формуватися нова свідомість, подібна до свідомості емігрантів Нового Світу у XIX ст. Додамо також, що Україна в XVII ст. мала «інонаціональні» етнічні групи — поляків, євреїв, татар, вірменів, які могли нагадувати селянам і козакам про їхню власну «руськість».

Водночас не тільки політично незаангажоване населення відзначалося дуже аморфною руською ідентичністю, а й еліта не мала ясної концепції руської нації через відсутність руського державного устрою. У землях, приєднаних до Польщі в 1569 р., еліта намагалася обстоювати своє право вживати руську мову і дотримуватися старих законів, відмінних від інших частин Польського королівства. Саме в цих землях знать пішла найдалше у визначенні руської території як єдиної, окремішньої землі, тобто певним чином порівнюваної з Польщею і Литвою. Відлуння цієї політичної свідомості ми бачимо у Б. Хмельницького, який твердив, що, на відміну від Польщі і Литви, Русь не присягала на вірність Якові Казимиру. Однак перехід в іншу віру та політична й культурна асиміляція підривали основи шляхетського партикуляризму, який, до речі, був подібним до руського почуття, властивого міщанам і шляхті в Західній Україні та на землях Білорусі. Зрештою, руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування. В такій невизначеній ситуації, коли новий державний устрій Русі тільки формувався, лише запорізькі козаки виявилися в змозі взяти на себе роль руської «політичної нації». Однак і цей процес був дуже повільним, а чітка програма його сформувалася лише наприкінці гетьманства Б. Хмельницького та на початку гетьманства І. Виговського. Детальна ж національна інтерпретація повстання з'явилася тільки в працях С. Величка і Г. Граб'янки.

Щоб відповісти на питання про вплив Хмельниччини на процес українського національного будівництва, насамперед треба дослідити, до якої межі дійшло в той час відокремлення українців від їхніх сусідів як в об'єктивному, так і в суб'єктивному відношеннях. У період до 1648 р. процес дозрівання руської свідомості відбувався одночасно із втягуванням української еліти в польську культуру, а почасти навіть з прийняттям нею

польської ідентичності. Питання «а що, якби» завжди є небезпечним, однак, цілком зрозуміло, що якби не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві. Повстання виразно розмежувало поляків і українців, шляхетську Річ Посполиту та козацьку Україну. Поляки все ще мали вплив на українців у тих землях, але це був вплив чужоземців на культуру, яка зовсім відрізнялася в політиці, релігії, соціальній структурі та ідентичності. Невдача Гадяцької угоди показала, що розрив був остаточним. Козацька спільнота стала Руссю, але Руссю, в якій уже не могло бути «natione Polonus gente Ruthenus».

Якщо козацьке повстання змінило напрям польсько-українських відносин, то у відокремленні білорусів від українців воно тільки прискорило процеси, які почалися раніше. Люблінська унія посилила культурні, економічні та соціальні фактори, що відрізняли руських Великого князівства Литовського від руських королівства Польського. Ці відмінності лише зрідка виявлялися в тому, що білорусів називали «литва», а українців — «русь». Хоча козацьке повстання досягло Великого князівства Литовського і, зокрема, етнічних українських територій біля Гомеля та Гродна, «білоруський» полк виявився ефемерним. Козацькі кампанії спрямовувалися переважно на західноукраїнські землі, оскільки після 1654 р. на північному і білоруському напрямках домінували московити. Хмельницький і його сподвижники, які планували Гадяцьку унію, прагнули включити всі руські землі королівства Польського до своєї козацької держави. Русини Великого князівства випадали з-під їхньої уваги. Відмінності збільшувалися в міру того, як Україну почали називати «Малою Россией», а Білорусь — «Белой Россиею». Термін «Малая Россия» довго застосовувався для означення України як у широкому, так і в вузькому значенні. На початку XVII ст. його вживало українське православне духовенство, щоб визначити свою «Россию» і своє ставлення до «Великой России». Термін «Белая Россия» не був ані таким давнім, ані постійним, як «Малая Россия». Спочатку він позначав північно-східні землі Білорусі. Згодом же він поширився й на руські землі Великого князівства. Як об'єктивно, так і суб'єктивно, Хмельниччина провела різницю між білорусами й українцями на рівні, іншому аніж просто діалектичні відмінності, тим самим сприяючи еволюції двох модерних націй⁴.

Неоднозначним був і довготривалий вплив цього періоду на російсько-українські відносини. Б. Хмельницький штовхнув українців до політичного зв'язку з росіянами, що врешті-решт призвело до політичної уніфікації України і Росії, появи ідеології «російської нації», яка складалася з Великої, Малої і Білої Росії, утворення спільної для еліти російської літературної мови, і культури та мовної русифікації української еліти. Такий погляд ґрунтувався на наслідках подій, якими вони сприймалися у XIX ст., будучи дуже віддаленими від ситуації, що склалася у 1650 р., або, у даному разі, від ситуації, що проіснувала аж до початку XVIII ст.

Для XVII ст. абсолютно незаперечним є лише те, що повстання і Переяславська угода штовхнули росіян і українців до набагато тісніших зв'язків, ніж ті, в яких вони перебували раніше⁵. До 1648 р. російсько-українські стосунки обмежувалися прикордонною торгівлею і поїздками купців, подорожами українських священників до Московії, прикордонними поселеннями українців у районах Путивля та Слобідської України і втручанням українців у московські справи в часи смуту (ідеться насамперед про кампанію Сагайдачного в 1618 р.). Ці стосунки значною мірою посилилися після 1648 р., коли біженці втікали від війни і чуми до Московської держави, де осідало дедалі більше українських священників. Українські і російські люди вперше опинилися в безпосередній близькості. Від'їзд українських священників збігся в часі з прагненням патріарха Никона реформувати російську церкву, що призвело до її розколу. Ці події відкрили Московію для напливу українських священників наприкінці XVII ст. Третьою групою українського населення, яка входила в прямиий контакт з росіянами, були козацькі посланці й урядовці, котрі дедалі частіше подорожували до московитської столиці.

У той самий час почастишали й відвідини України росіянами. Російський священник А. Суханов супроводжував учасників переговорів у Переяславі і їздив по всій Україні. Російські посольства часто приїздили до України, а російські воєводи почали постійно тут оселятися. Російські війська увійшли в Україну. Всі ці акти були початком процесу взаємопроникнення, який врешті призвів до ситуації 1800-х. Але у 1640 — 1650-х рр. контакт, здавалося, вів до зростання усвідомлення різниці між двома народами, яку неможливо було подолати будь-якими теоріями династичних прав та історичного походження. Навіть мовна близькість і православна віра не діяли як з'єднувальна сила, оскільки для спілкування між собою літературними мовами двох народів потрібні були перекладачі, а дві дуже відмінні православні традиції ворогували між собою. Дві різні політичні і соціальні структури посилювали концепцію відмінності між «москалями» і «русинами», або «черкесами». Справді, триумф козацької системи в Україні лише підкреслив відмінності між двома суспільствами, бо навіть така подібна інституція, як кріпацтво, в Україні була скасована. Таким чином, на своїй ранній стадії новий контакт розширив коло людей в Україні, які вважали себе відмінними від московитів, або великоросів. Мандрівний арабський священник Павло Алеппський, який подорожував з патріархом Макарієм у 50-х роках, залишив, мабуть, найкраще свідчення про загальні етнополітичні та етноконфесійні уявлення того часу⁶.

Хоча повстання 1648 р. призвело до посилення окремішності українців від своїх сусідів, воно мало також негативний вплив на цей процес, почавши підірвати концепції єдності українців. Центр руського культурного і релігійного життя змістився до Києва ще до 1648 р. Запорізькі козаки почали відігравати важливу роль у руській свідомості і «національному» житті, причому в 20-х роках набагато безпосереднішу, ніж у 40-х. У першій хвилі повстання козацький порядок сягнув цілої української території, і наприкінці 40-х — на початку 50-х років ще справді існувала ймовірність об'єднання під козацькою владою майже цілої території, що була об'єктом Люблінської унії, куди б входила і Волинь, і Подільське воєводство. Проте, незважаючи на плани Б. Хмельницького і прагнення творців Гадяцької угоди, козацька земля, «Україна», не охопила західноукраїнських територій. Вона більше розширювалася на схід, включаючи басейн середньої течії Дніпра і таким чином міцно встановлюючи центр нової державності, що формувалася, та українську націю на берегах Дніпра. «Стара Україна», правий берег і такі міста, як Чигирин, ніби загубилися в цьому соціально-політичному порядку, а нова Україна (Полтави і району Чернігова) стала серцем української національної традиції, і цю роль вона відігравала щонайменше до 30-х років наступного століття.

Розподіл русинів України на козацьку і некозацьку націю розпочався до 1657 р. Із занепадом козацької української нації занепадає навіть концепція, поширена в XVII ст., про руську єдність усієї «Малої Русі». Якби козацька Україна вистояла, ми мали б сьогодні на Дніпрі козацьку українську націю і україномовні частини польської держави, які б нагадували голландський і фламандський приклади. Занепад же козацької України спричинився до того, що український націоналізм XIX ст. змушений був використовувати мовну єдність як свій головний критерій і доказ існування української нації.

Козацька Україна становить важливий етап у зміні української соціальної структури і політичної нації в процесі національного будівництва. До 1648 р. руська нація включала до свого складу шляхту і нагадувала собою польську національну модель, але, на відміну від останньої, в українській моделі особливе місце належало князям. Щоправда, роль князів, яка була особливо великою наприкінці XVI ст., з часом зменшувалася по мірі того, як польська шляхетська модель пускала коріння, ставала дедалі міцнішою, а великі князі переходили в католицизм. Водночас знать як старих земель королівства Польського, так і нововключених до його складу територій, приймала польську шляхетську ідеологію, але не її соціальну структуру. Тоді ж з'явився погляд, що руська православна знать

була політичною нацією Русі. Однак переходи в іншу віру в XVI і XVII ст. скоротили кількість носіїв та вплив цієї політичної нації. Наслідком було те, що міщани найбільших міст, а пізніше й козаки почали відігравати у руських національних спробах більшу роль, ніж будь-яка з нешляхетських верств у польських територіях. Хоча міщани започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформувавши концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю. Незважаючи на нижчий культурний рівень козаків і відсутність традицій представництва у руській нації, вони мали силу й засоби захищати руську церкву і змінити політичний та соціальний порядок. «Націоналізація» козаків у 20-х роках і розширення козацького порядку поза межі середнього Дніпра підготували ґрунт для прийняття козацтвом функцій руської політичної нації. Між 1648 р. і 1658 р. терміни «козацький», «русський», «український» стали майже синонімами. Цей процес ішов далеко не просто. Козаки досить повільно входили в нову роль, а руське суспільство так само неквапно сприймало цю зміну. Тільки на кінець 50-х років козаки почали представляти землі України і руські національні інтереси. Їхні військові завоювання створили умови для того, щоб нова політична нація почала процес творення нової української державності. Русини західноукраїнських земель продовжували становити єдину культурно-національну спільноту з козацькою Україною. Але після 1650 р. західні українці вже фактично не мали політичної нації. Їхня «національність» представлялася в основному місцевою церквою.

Роки Хмельниччини зміцнили релігійний елемент у будівництві української нації, закріпили альянс церкви і нації, ослабили римо-католиків і протестантів там, де перемогли повстанці. Однак провідники церкви усвідомлювали, що знак рівності між ними і повстанцями може призвести до втрати руських земель, не охоплених повстанням, і робили все можливе, щоб утримати свою юрисдикцію в цих регіонах. Їх бажання зберегти за собою львівську і перемишльську єпархії в дійсності являло собою спробу утримати українську національну єдність. Прагнення ж затримати білоруські єпархії свідчило про намагання утримати цілу руську національну спільноту без жодних змін. Та самий факт, що московська церква перебрала владу над білоруськими землями, завойованими московською армією в 1654 р., посилював національну відмінність між українцями і білорусами.

Хоча спільна для Московії та України православна віра мала б затримувати процес створення української нації, церква до 1657 р. продовжувала відігравати в ньому великою мірою позитивну роль. Духовенство вищого рангу прагнуло бути відокремленим від Московського патріархату і дотримуватися церковного порядку та релігійних традицій України. Коли московська делегація в 1654 р. звернулася з пропозицією підпорядкування українського православ'я Москві, підставою для чого був перехід України «під руку царя», православні ієрархи в Україні, очевидно, розглядали московське православ'я як недолуге і небезпечне. З огляду на існуючий тиск митрополит Косів зробив поступку — він змінив свій титул з «Київський і всієї Росії» на «Київський і Малої Росії», що більшою мірою свідчило про те, яку націю він представляв. Підкреслюючи «малоросійські» зв'язки з Константинополем, митрополит прагнув утримати свою церкву від «Великої Росії». На 1657 р. вона продовжувала залишатися об'єднуючим фактором для української спільноти, але наполягання посланців Росії в 1659 р. на переході Києва до московської юрисдикції вичувало кінець цієї ролі. З підпорядкуванням Київського митрополичого престолу Московському патріархатові в 1685 — 1686 рр. православ'я, що було важливим складовим елементом української нації, стало лише уніфікуючим фактором «загальноросійської державності».

Козацьке повстання витворило новий тип світської еліти, що також узяла на себе роль творців української культури та ідентичності. В період творення української ідентичності вивчення історичного минулого було дуже

важливим для національного будівництва. Посилений інтерес до історії української землі і вивчення історії Київської Русі був характерний для періоду до 1648 р. Студіювання історії відповідало потребам раптом пробудженої історичної свідомості і стимулювало її далі зростання. Предметом уваги авторів історичних праць стають запорожці (Густинський літопис). Зміна історичної ситуації після 1648 р. сприяла появі нових дослідників та читачів історичних творів — людей із козацької еліти. На початку XVIII ст. саме такі люди — Р. Ракушка, С. Величко, Г. Граб'янка та С. Савицький — написали історію великої війни Б. Хмельницького. Події Хмельниччини привернули увагу і церковних істориків. У 1672 — 1673 рр. настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря Ф. Софонович включив козацькі війни до свого нариску історії руського народу. По суті, панегірист, який у 1649 р. писав, що не втримане синами Володимира підніме Богдан, відобразив зростання української історичної свідомості.

Хмельниччина мала позитивний вплив і на розвиток національної мови. Нова адміністрація використовувала руську мову, яка була близькою до рідної мови населення Гетьманщини. Українську мову почали використовувати для створення літературних праць, у тому числі й офіційного характеру, які стали частиною національної спадщини. І все ж у войовничо православної Гетьманщині церковнослов'янська мова продовжувала бути мовою, якій віддавала перевагу духовна і світська еліта, що разом навчалася в Київській академії. Це сповільнило розвиток рідної мови в той час, як освіта дедалі більше й більше впливала на суспільство Гетьманщини. Таким чином, церковнослов'янська мова, яка об'єднувала українську культурну еліту з російською слов'янською культурою, трансформувалася у слов'яно-російську мову, яка дедалі більше ставала гібридом імперської російської мови XVIII ст.

Хоча період Хмельниччини залишив мало творів мистецтва і зруйнував багато інших, усе ж він справив великий вплив на процес українського культурного відродження. П. Алеппський був вражений красою співу, малюнків і архітектури українських земель. Культурні досягнення впливали з поєднання західних впливів і слов'янської православної культури, яка формувалася протягом XVI — XVII ст. Зменшуючись у кількості, руська православна знать продовжувала фінансувати церкви і монастирі по всій Україні. Однак ті, хто прийняв іншу віру, зокрема Я. Вишневецький або Чернігівський каштелян Пісочинський, скеровували українське суспільство на латино-християнські церкви і твори мистецтва. Хмельниччина повернула урядову і світську еліту назад, до патронування східної церкви. Неможливо собі уявити розвиток українського бароко без впливу повстання. З'явилися нові жертводавці (від І. Виговського до козацьких полковників і канівських міщан), які фінансували будівництво церков і шкіл, підтримували образотворче мистецтво. На початку XVIII ст, це протегування витворило золотоверхий Київ. Із занепадом Гетьманщини і приходом нових стилів — класицизму і романтизму — українська барокова традиція поступилася новій, імперській. Художники (Л. Боровиковський, Г. Левицький) та музиканти (М. Бортнянський, А. Ведель), які зростали на українському культурному ґрунті, тепер віддали свої таланти новій, імперській культурі. Однак без періоду 1650 — 1750 рр. говорити про сучасну українську культуру було б неможливо.

Повстання також мало вплив на творення української самоназви⁷. Термін «Україна» вживався дедалі частіше як географічна і національна назва території повстання. Як і термін «Русь», він часто фігурував у дискусіях для протиставлення «Польщі» і «Литві». Хмельницький використовував термін «Русь» і «руський» для визначення того народу, що засередився на Дніпрі, а також українського населення королівства Польського. Потенційно він включав сюди також православних Великого князівства литовського. Церковні діячі віддавали перевагу терміну «Росія». В атмосфері того часу грецький клір міг надалі продовжувати називати Б. Хмельницького «сувереном і гетьманом Великої Росії». Однак провідною тенденцією того часу бу-

ло визначення «України» як «Малої Росії», на відміну від «Великої Росії» — «Московії». Щоб відобразити наслідки Переяславської угоди 1654 р., цар змінив у своєму титулі слово «Русській» на «Велікія і Маля Росії». Додаток «Белія» відображав московські перемоги в білоруських землях Великого князівства Литовського і з'явився в царському титулі 1655 р. Однак у повсякденній практиці московські чиновники продовжували дивитися на Україну як на «Черкасію», або на козацьку землю. Повстання, таким чином, просунуло процес формування сучасної назви українських земель і українського народу.

Хмельниччина зробила слово «козацький» загальним прикметником для визначення національних і політичних явищ в Україні. «Козацька Україна» і «козацький руський народ», «козацька мова», «сармато-козацька Малоросія» — все це були терміни, що вживалися наприкінці XVII — на початку XVIII ст. В міру того, як Україна стала землею козаків, також і українці стали «козацьким народом». Оскільки під час повстання половина населення називала себе козаками, ця назва відображала реальність. Навіть на кінець століття козацька політична «нація» все ще становила більший відсоток населення, ніж «нація» шляхти у Речі Посполитій. «Землі війська запорозького», «Україна обох боків Дніпра» були козацькою землею. Відгалуження Слобідської України на схід та Запоріжжя — на південь створило козацькі поселення, які також швидко розвивалися.

Окремі дослідники вважають, що повстання лише затримало або перешкодило тяжкому процесові вибору національного імені, підриваючи вживання термінів «Русь» і «русин». Однак у контексті XVII ст. воно створило нові соціальні, політичні і культурні реалії в Україні, кожна з яких вимагала вживання нових імен.

Яку ж роль відіграло повстання у процесі національного будівництва в Україні? Це питання є настільки ж складним, наскільки й сам процес формування нації. Для того, щоб стати незворотною і однозначно позитивною подією, воно повинно було створити міцну українську державу (як, наприклад, голландська), соціальну верству чи політичну націю з елітою, яка б пережила політичні поразки (як польська шляхта в XIX ст.), або ж базис для національної культури, яка б успішно розвивалася, незважаючи на політичні поразки і втрати еліти. В цьому сенсі повстання, незважаючи на великі досягнення, не було успішним. Козацька Гетьманщина не стала незалежною державою — посаду гетьмана скасували 1764 р., а адміністративні інституції були знищені 1783 р. Імперська армія повністю зруйнувала Запорізьку Січ в 1775 р. Ці регіони були перетворені на губернії Російської імперії, а соціальні відмінності знівельовані. На кінець XVIII ст. на території Гетьманщини не залишилося жодної автономної адміністративної одиниці⁸.

У дещо стабільнішому XVIII ст. із середовища козацьких урядовців посталала елітарна група, права якої базувались як на спадковості, так і на посадах, які вона займала у Війську. Вже на початку цього століття козацький стан зазнав змін, оскільки його верхівка прагнула отримати дворянський статус, а нижчий прошарок поступово перетворювався на селян, які під примусом виконували різну чорну роботу. На кінець століття козацтво вже не становило свідомої політичної нації, хоча козацькі традиції трималися в Полтавській і Чернігівських губерніях добру половину XIX ст. і пізніше, даючи основу національному рухові. Козацька еліта перетворилася на політичний клас, який захищав автономію та історичні традиції Гетьманщини, але ця еліта була занадто новою як політична нація, і занадто подібною до російської еліти мовою та релігією, щоб витримати тиск і звабу інтеграції в російське імперське дворянство. Коли імперський уряд у першій половині XIX ст. дав ясно зрозуміти, що почуття української окремішності будуть каратися, останні залишки цієї еліти зреклися своїх українських сентиментів. Еліта Гетьманщини не змогла відіграти ту роль, що її відіграла польська шляхта, піднісши національний польський прапор проти автократії.

З огляду на причини, зазначені вище, в Гетьманщині не з'явилося також літературної мови, що була б основою для сучасної української літературної мови. Інтелігенція, яку дав цей період, пізніше творила значною мірою імперську культуру Росії, що заповонила Україну наприкінці XVII ст. Інтелектуальна слава Київської академії була на той час уже затьмарена славою Московського університету та Імператорської академії наук у Петербурзі. Її перетворення у 1819 р. на православну духовну семінарію стало символом субординації і провінційного характеру українського культурного й академічного життя. Навіть розгалужена система початкового шкільництва, якою славилася Гетьманщина у XVIII ст., на початок XIX ст. розпалася. Таким чином, після занепаду Гетьманщини необхідний був новий імпульс для того, щоб створити власну літературу і розвивати сучасну культурну модель. Повстання, однак, відіграло важливу роль в утворенні української нації, формуючи і підносячи на вищий рівень національну культуру.

Із трьох сфер українського національного будівництва, в які повстання і Гетьманщина могли зробити свій внесок, політичний виявився найменшим. Катерина II сподівалася, що тільки-но перестануть існувати гетьмани, сама їхня доба буде забута. Проте учасники рухів за українську автономію поверталися до Переяславської угоди і звинувачували царський уряд у тому, що він не виконував своїх зобов'язань. Видана 1900 р. «Самостійна Україна» Міхновського — перший маніфест української незалежності в Російській Україні — узаконювала боротьбу за незалежність на підставі того, що царат не виконав положень угоди. Навіть сучасні дискусії про українсько-російські політичні стосунки неодмінно обертаються навколо Переяслава. В тогочасному українському політичному житті нащадки гетьманів (І. Скоропадський і Д. Дорошенко) відігравали провідну роль, а уряди, так само як політичні та військові формації, спиралася на козацькі моделі. І все ж ці явища, як правило, пов'язувалися з міфологією і традицією, а не з безпосередніми політичними наслідками повстання та Гетьманщини⁹.

Питання внеску соціально-політичної еліти в процес національного будівництва є складнішим. Політична нація козацької еліти не втримала своїх загальних та політичних інституцій і не очолила, як група, українського національного руху. Однак вона надихнула його і дала йому кадри. Політична література, що прагнула підтримати автономію Гетьманщини, знайшла свою кульмінацію в «Історії Русів». Цей політичний трактат, написаний у перших десятиліттях XIX ст., був одним із перших свідчень тогочасного українського національного руху. Стара еліта почала сучасне українське культурне життя водночас і як автор, і як споживач цієї культури. Навіть після того, як широка підтримка колишньою козацькою елітою пішла на спад, ностальгія, або ж збуджувана історична свідомість, спричинилася до того, що графиня Милорадович патронізувала українську культурну організацію в австрійській Галичині, а Скоропадський очолив український політичний рух.

Найважливішим був зв'язок між старою елітою та новим національним рухом у галузі культури. «Історія Русів» одночасно позначила початок сучасної творчості на історичні теми і послужила «джерелом» тим, хто хотів писати українську історію. Богдан, повстання, Гетьманщина були основними темами. Коли 1798 р. колишній службовець Гетьманщини І. Котляревський почав писати народною мовою трагедію «Енеїда» (традиційна спроба для європейського класичного напрямку, включаючи і Росію), він зробив Енея та його супутників козаками. Тогочасна українська література писалася представниками козаків і про козаків. Романтичні поети, які мали ствердити нову літературу і літературну мову, поверталися до хронічок та історії XVII — XVIII ст., до дум та історичних пісень, до драматичних подій повстання під проводом Б. Хмельницького і Гетьманщини. Художники, архітектори, музиканти пізніше йшли їхнім шляхом¹⁰.

Повстання дало масам українського населення можливість узяти участь в історичних подіях. Народні легенди, історичні пісні, думи мають зв'язок з козаками і часом відображають їх участь у повстанні. Якщо Україні суди-

лося стати скарбницею для романтиків XIX ст., то саме тому, що героїчні традиції козаччини ще існували серед населення. Якщо думи надихнули романтичних поетів, то вірші романтичних поетів викликали реакцію навіть серед неписьменних селян, оскільки їх можна було наспівувати. Звичайно, у XIX ст. процеси збирання фольклору і впливи на його творення з боку елітарної культури переплелися між собою, але яскравість і свіжість у народній пам'яті повстання забезпечили те, що масова свідомість могла існувати зі своєю власною інтерпретацією подій.

Найбільший вплив на формування української нації мали інтерпретації повстання та їх перетворення в національну міфологію. Інтелектуали козацької Гетьманщини використовували цю міфологію, щоб узаконити свій політичний і соціальний устрій. Як прямі нащадки Хмельниччини, старшина і знать прагнули підкреслити національну і релігійну законність боротьби за повернення своїх привілеїв. Ті з дослідників, хто твердив, що українські історики XIX ст. самостійно надали цьому повстанню національних мотивів і представили Хмельницького як національного лідера, очевидно, не прочитали уважно твори Г. Граб'янки (1709 р.), С. Величка (1720 р.) чи п'єсу «Милость Божія» (1728 р.). Залишаючи осторонь дискусію про відмінну природу «ранньомодерної» і «модерної» національної свідомості, зазначимо, що саме національна інтерпретація повстання в цих текстах зробила найбільший вплив на українських істориків і поетів початку XIX ст. ¹¹.

Інтерпретація Хмельниччини і надалі перебувала в центрі уваги української національної політичної думки. І все ж, незважаючи на всі незгоди щодо доцільності Переяслава, політики Богдана, ступеня зрілості національної і політичної думки, навряд чи вдасться знайти українського інтелектуала, за частковим лише винятком П. Куліша, який бачив би повстання тільки в негативному світлі. Вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з Хрещенням 988 р. або національним відродженням початку XIX ст. Крім того, Хмельниччина і козацький період зміцнюють бачення українців самих себе як демократичного народу, на відміну від аристократичних, олігархічних поляків та автократичних, рабських московитів. З «Книг битія українського народу» аж до сьогодення українці бачили свою традицію в боротьбі за волю, втіленій у козаках і великому повстанні. Академічна історія, як і завжди, в цьому разі безсила перед історичною міфологією.

Хмельниччина здавна перетворилася на центральне питання історії національних конфліктів у Східній Європі. Для російсько-українських відносин інтерпретація Переяслава і його наслідків є дуже важливою, з ними боролися, проти них виступали і вели дебати від XVII ст. до нинішнього дня. Для поляків повстання Хмельницького є першим у довгому ряду атак українців проти «польської справи» і «західної цивілізації». Інтерпретація Г. Сенкевичем повстання в дусі «ковбоїв та індіан» перетворилась на провідну ідею, з позицій якої поляки розглядають усі польсько-українські стосунки. Для євреїв повстання бачиться, переважно, як перша стадія в поширенні українського антисемітизму. Впродовж наступних століть досвід існування євреїв поміж українцями переконував їх, що українські повстання і рухи були для них небезпечними. У всіх цих трьох випадках різна інтерпретація подій 1648 р. має вплив на ставлення українців до цих трьох народів.

У контексті вивчення перервності і безперервності української історії повстання і Гетьманщина є важливою ланкою між середньовічною Україною-Руссю і українським національним відродженням XIX ст. Вони також пов'язують інтелектуальне і релігійне відродження України XVI ст. і початку XVII ст. з відродженням новітніх часів. Сучасних українців утворили дві великі події. Берестейська унія дала поштовх до полеміки в релігійному житті, яка стала стимулом для українців, щоб досягнути й визначити себе. Повстання під проводом Б. Хмельницького змусило зробити вибір і дати відповідь на політичні та соціальні виклики часу. Якщо учений-соціолог

швидше віддасть перевагу 1800 рокові як початковій точці сучасного українського національного будівництва, спеціаліст з історії ранньої модерної Європи має право стверджувати, що сучасне національне будівництво в Україні почало формуватися ще за 100 років до повстання і що саме повстання дало могутній поштовх для творення сучасної української нації.

¹ Про політичні цілі та історичні погляди Б. Хмельницького див.: Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1957. — № 1. — С. 94 — 105; Шевченко Ф. П. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького // Укр. іст. журн. — 1970. — № 12. — С. 126 — 132; Veluchepko S. The Influence of Historical, Political, and Social Aideas on the Politics of Bohdan Khmel'nytskyi and the Cossack Officers between 1648 and 1657. Ph.D. diss. London School of Economics, 1980.

² Див.: Sysyn F. E. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nytskyi Uprising: An Examination of the «Discourse on the Present Cossack or Peasant War» // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 5. — N 4. — December 1980. — P. 430 — 466.

³ Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600 — 1653. — Cambridge, Mass., 1985. — P. 213.

⁴ Про термінологічну дискусію див.: Соловьев А. Великая, Малая и Белая Русь // Вопр. истории. — 1947. — № 7. — С. 24 — 30; Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 77 — 85; Rothe H. What is the Meaning of «Rossijski» and «Rossija» in the Polish and Russian Conception of State in the 17th Century? // Recherche Slavistique. — Vol. 37. — 1990. — P. III — 112. Про питання диференціації української й білоруської націй див. бібліографію «Discussions on the Origins of the Ukrainian Nation» // Korduba M. La literature historique sovietique-ukrainienne: Compte-rendu 1917 — 1931. — Munich, 1972. (Harvard Series in Ukrainian Studies. — Vol. 10; передрук варшавського видання 1930 р.) — P. XXXIV — XXXVI.

⁵ Про ці зв'язки див.: Торке Н.-J. The Unloved Alliance: Political Relations between Muscovy and Ukraine in the Seventeenth Century // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter / Ed. by P. J. Potichnyj, J. Pelenski and G. N. Žekunin. — Edmonton, 1992. — P. 39 — 68.

⁶ Існує повний російський і французький переклади. Зауваги про Україну зібрані у польському перекладі М. Ковальської. Див.: Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo. — Warszawa, 1986.

⁷ Про назви див. літературу в примітці 4. Див. також: Pritsak O. and Reshetar J. S. The Ukraine and Dialectics of Nation-Building // The Development of the USSR: An Exchange of Views / Ed. by D. W. Treadgold. — Seattle, 1964. — P. 248 — 249, 255 — 259; Iswajewytsch J. Die mittelalterlichen Wurzeln der ukrainischen Nation // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Herausg. von G. Hausmann und A. Kaopeler. — Baden-Baden, 1993. — S. 35 — 48.

⁸ Про цей сюжет та про соціальний лад див.: Kohut Z. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s-1830s. — Cambridge, Mass., 1988.

⁹ Про далекосяжне політичне значення Переяславської угоди див.: Pudnytsky I. L. Pereiaslav-History and Myth // Wassarab J., Pereiaslav 1654: A Historiographical Study. — Edmonton, 1982. Український переклад див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Ред. Ф. Сисин. — К., 1994. — Т. 1. — С. 71 — 82.

¹⁰ Про межу між старою і новою українською культурою див.: Lusk G. Between Gogol and Sevcenko. — Munich, 1971.

¹¹ Про значення козацьких хронік див.: Sysyn F. E. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and Identity // Adelphotos: A Tribute to Omeljan Pritsak by his Students / Ed/ by F. E. Sysyn. — Cambridge, Mass., 1991 (Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 14). — P. 563 — 607.